

STUDIUL VIOLENȚEI – ASPECTE PSIHOLOGICE

Igor Racu, prof.univ.,
dr. habilitat în psihologie, UPS „Ion Creangă”

CZU 159.9:343.5

Abstract: *The article presents the partial results of theoretical and experimental study of violence. Theoretical approach presents different views, concepts, types and the determinant factors of violence. Empirical research describes the results of violence at preadolescents: were established the gender, age and the place of resident differences in violence manifestation. The results of a formative experiment conducted in order to reduce the level of violence in preteens.*

Keywords: *violence, school violence, manifestations of violence, reducing violence.*

I. Aspecte teoretice

Violența este una din marile probleme ale lumii abordată din diverse puncte de vedere ale științei contemporane. În prezent prin intermediul mass-mediei tot mai frecvent suntem informați despre diverse manifestări ale acestui fenomen: de la forme din cele mai agresive, precum ar fi războaiele, actele teroriste, crimele dramatice, omorurile, violurile, furturile, și până la unele mai puțin șocante cum ar fi violențele verbale.

În opinia lui E. Debarbieux violența este dezorganizarea brutală sau continuă a unui sistem personal, colectiv sau social și care se traduce printr-o pierdere a integrității, ce poate fi fizică, psihică sau materială. Dezorganizarea se poate opera prin agresiune, utilizarea forței; poate exista și violența doar din punct de vedere al victimei, fără ca agresorul să aibă intenția de a face rău [3, 4].

Din punct de vedere istoric și cultural violența este o noțiune relativă care depinde de codurile sociale, juridice și politice ale societății în care se manifestă. Violența ține mai mult de cultură, de educație, de context, iar calificarea unui fapt ca fiind violent depinde de

convențiile sociale în vigoare la momentul respectiv. Astfel multă vreme corecția fizică pe care părinții o aplicau copiilor era considerată un lucru firesc ca parte al actului educațional. De asemenea sunt populații, comunități care aproape ca nu cunosc violența, în timp ce altele se manifestă destul de violent.

În prezent există diferite clasificări a violenței în dependență de criteriul propus drept bază:

1. Criteriul acțiunii: fizică, psihologică, emoțională, sexuală etc.;
2. Criteriul social: politică, religioasă, domestică etc.;
3. Numărul de jertfe: în masă, de grup, individuală;
4. Forma prejudiciului: amenințare, terorism, excrocherie, viol etc.

Una din cele mai răspândite clasificări este tipologia propusă din perspectiva înțelegerii violenței ca fenomen social – de către OMS. Violența se împarte în trei tipuri:

1. *Violența față de sine*: sinuciderea, abuzul și comportamentul autodistructiv; ea poate lua anumite forme: fizică, psihologică sau privațiuni și neglijență față de sine;
2. *Violența interpersonală*: *violența familială/în cuplu*; *violența comunitară* (între persoane care nu sunt rude și care pot chiar să nu se cunoască). Ambele subtipuri pot lua anumite forme: fizică, sexuală, psihologică sau privațiuni și neglijență.
3. *Violență colectivă*:
  - a. violență socială;
  - b. violență politică;
  - c. violență economică.

Toate aceste subtipuri iau aceleași forme ca și violența interpersonală.

În *contextul școlar*, tipul cel mai răspândit de violență este cea *interpersonală* și cea *intrapersonală*. Violența interpersonală poate lua următoarele forme:

- ✓ Violență fizică
- ✓ Violență psihologică

- ✓ Violență verbală
- ✓ Violență sexuală
- ✓ Privațiuni și neglijență

Atunci când vorbim despre violența școlară nu putem să ne limităm doar la actele de violență care cad sub incidența legii. Violența școlară este un fenomen mult mai larg, ce trebuie evaluat cu ajutorul altor indici. Astfel Jacques Pain prezintă două tipuri de violență în mediul școlar:

- *violențele obiective*, care sunt de ordinul penalului (crime și delict) și asupra cărora se poate interveni frontal;
- *violențele subiective*, care sunt violențe mai subtile, de atitudine, și care afectează climatul școlar.

Sunt incluse aici atitudinile ostile, disprețul, umilirea, jignirea, sfidarea, lipsa de politețe, absențele de la ore, refuzul de a răspunde la ore și de a participa la activități sau ceea ce unii autori numesc atitudini antișcolare.

O formă de violență mult răspândită în mediul școlar este violența verbală care nu este percepută în aceeași manieră de elevi și de profesori. Astfel elevii o minimalizează în timp ce profesorii o supraevaluează.

În mediul școlar există o mare diversitate a formelor de violență: de la violența verbală (amenințări, jigniri) la violența fizică (lovituri, încăierări), degradări ale bunurilor (scris pe pereți și mobilier, geamuri sparte etc.), refuzul de a lucra, absenteism, perturbarea cursurilor și până la furturi, violențe sexuale, consum de droguri.

Violența școlară este un tip de violență când este folosită forța între copii, aplicarea forței de profesori față de elevi și mult mai rar în direcție opusă. Violența școlară poate fi fizică și emoțională. Cea din urmă este interpretată ca o acțiune asupra elevului sau profesorului care este orientată la înrăutățirea stării psihologice favorabile a jertfei. Violența emoțională provoacă declanșarea încordării emoționale, ofensând jertfa.

Drept surse favorizante ale apariției violenței în școală sunt considerați factorii exteriori: mediul familial, mediul social, precum și factori ce țin de individ, de personalitatea lui.

Mediul familial prezintă cea mai importantă sursă a agresivității elevilor.

Mulți dintre copii care prezintă un profil agresiv provin din familii dezorganizate, au experiența divorțului părinților și trăiesc în familii monoparentale. Echilibrul familial este perturbat și de criza economică, de șomaj. Părinții sunt confrunțați cu multe dificultăți materiale dar și psihologice. În aceste condiții ei sunt foarte puțin disponibili pentru copiii lor în special ținând cont de migrarea în masă a populației peste hotare. Pe acest fundal apar noi probleme familiale foarte grave care îi afectează profund pe copii: violența infantilă, consumul de alcool, abuzarea copilului, neglijența la care se adaugă și diverse carențe educaționale - lipsa de comunicare, de afecțiune, de interacțiune, inconstanța în cerințele formulate față de copil, utilizarea mijloacelor violente de sancționare a copilului.

Mediul social conține și el numeroase surse de influență care pot stimula violența școlară: situația economică, slăbiciunea mecanismelor de control social, inegalitățile sociale, criza valorilor morale, mass-media, lipsa de cooperare a instituțiilor implicate în educație.

II. Violența la vârsta preadolescentă.

Vârsta preadolescentă este considerată o vârstă între copilărie și maturitate, o treaptă intermediară între copilărie și viața adultă care decurge pentru fiecare diferit, dar care pentru toți reprezintă același rezultat – obținerea maturității.

În fața preadolescentului apar probleme legate de adaptarea școlară la toate aceste noi solicitări, de modificare a stilului relațiilor interpersonale (elev–profesor; elev–elev; elev–grup), în sfârșit, chiar de corijare a modurilor de învățare practicate până acum. Viața familială și școlară a preadolescentului este continuată și completată de viața lui

socială, manifestată fie prin intermediul existenței și activităților desfășurate în grupurile pe care le traversează, fie prin contactul mai direct cu lumea adulților (alții decât membrii familiei) și chiar cu societatea. Noile contexte familiale, școlare și sociale în care acționează preadolescenții conduc la modificări discrete ale vechilor statute (de copil, de elev), la dobândirea unor noi statute, la diferențierea comportamentelor necesitate de acestea. Totodată, ele conduc la producerea unor profunde structurări și restructurări în planul dezvoltării psihice. În interiorul vârstei are loc criza de la 13 ani care în plan exterior se manifestă sub forma unei comportări demonstrative, a brutalității, tendinței de a acționa contrar dorințelor și indicațiilor adulților, ignorării observațiilor lor, închistării. Deși mecanismele de apariție a crizelor la diferite etape de formare a personalității sunt în fond unele și aceleași, totuși criza preadolescentină se deosebește prin acuitate și derută. Pe parcurs apar trebuințe, care nu pot fi satisfăcute în virtutea maturizării sociale insuficiente a elevilor. Din această cauză trebuințele apărute sunt destul de încordate. Condițiile externe – dependența și tutela adulților, de care tinde să se elibereze preadolescentul ce se consideră matur – contribuie substanțial la agravarea crizei. Anume din această cauză este necesară o schimbare radicală a relațiilor și stilului de comunicare cu preadolescentul. În afară de această, o mare influență o are și factorul maturizării sexuale, care provoacă excitabilitate emoțională sporită, impulsivitate, dezechilibru, precum și apariția unui nou fel de trebuințe – atracțiile sexuale, fapt ce schimbă mult comportarea preadolescentului.

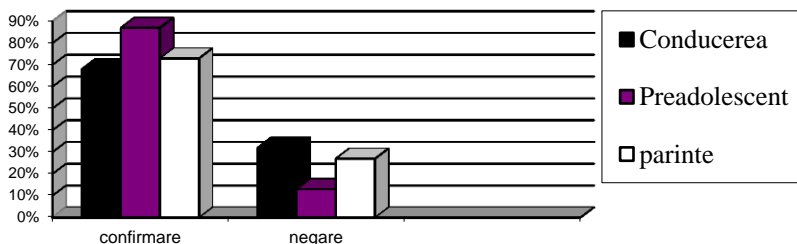
Încă o problemă semnificativă care merită toată atenția specialiștilor care studiază problema violenței la vârsta preadolescentă este situația socială de dezvoltare – L. Vîgotski [10,11,12]. Datele acumulate în acest aspect Stroufl, Fluson, Racu Ig. ș.a. confirmă faptul că copiii educați în SSD mai puțin favorabile (familii temporar dezintegrate, deprivare maternă, instituții colective de educație de tip închis etc.) la vârsta preadolescentă

sunt mai mult predispuși spre violență în comparație cu semenii lor care au crescut în familii favorabile [7, 8].

Sunt evidențiate următoarele tipuri de familie care determină apariția violenței la copii:

1. Familiile incomplete. Copilul educat de un singur părinte mai des recurge la violența emoțională față de alți copii. Fetele din astfel de familii vor manifesta violență emoțională față de alți copii mult mai des în comparație cu băieții educați în condiții similare.
2. Familii în care mama manifestă o atitudine negativă față de viață. Mamele care au atitudinea negativă față de mediul și școala copilului, de regulă, nu doresc colaborarea cu școala. Din aceste considerente violența copilului este percepută de ele ca fiind ceva absolut "normal", ca reacții "normale" în cadrul interacțiunii, comunicării copiilor cu cei din jur (dușmani).
3. Familii autoritare. Preadolescenții crescuți în condiții autoritare fiind totalmente supuși voinței părinților manifestă violență în cadrul școlii care servește drept mediu unde pot fi proiectate fricile, agresivitatea, nemulțumirea din interior.
4. Familiile conflictogene. Copiii însușesc modele de comportament pe care le practică în relații părintești (agresivitate, conflicte, violență etc.). Pentru acești preadolescenți devine obișnuință de a rezolva situațiile din viață prin intermediul unor astfel de comportamente deoarece stilul de comunicare din familie, - tonalitate ridicată, strigăte, ofense, ordine și dispoziții stricte, este perceput ca ceva normal, obișnuit.
5. Familii predispușe genetic spre violență. Copiii au o bază genetică diferită față de tolerarea (trăirea) stresului. Copiii cu tolerare scăzută a stresului manifestă o predispunere mărită față de violență. Pe lângă aceasta, reușita școlară scăzută este un factor de risc în manifestarea violenței. Fetele cu nereușită școlară manifestă violență mai frecvent în comparațiile cu băieții cu aceeași reușită.

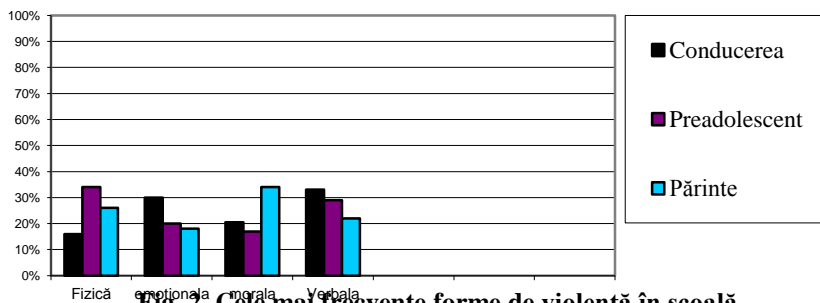
În continuare prezentăm datele unui studiu care a avut drept scop major stabilirea prealabilă a unor fenomene ce țin de violența școlară. În studiu au participat: administrația instituțiilor respective, 200 de preadolescenți (13 – 15 ani) și 178 de părinți.

Fig. 1. Prezența fenomenului violenței în licee

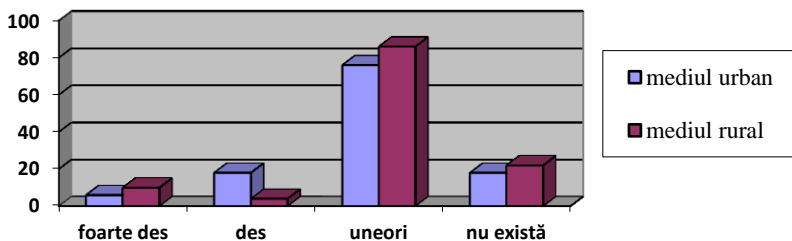
87% din preadolescenții chestionați au confirmat prezența violenței în licee și numai 13% au negat acest lucru. Părinții și administrația instituțiilor au prezentat date mai scăzute în comparație cu opinia preadolescenților, însă și acestea sunt impunătoare (73% și 68% respectiv).

În următoarea figură sunt prezentate cele mai frecvente forme de violență școlară menționate de eșantioanele cercetate. În conformitate cu opinia preadolescenților cea mai frecventă formă a violenței este cea fizică (39%) și verbală (28%); în opinia administrației cea mai frecventă formă de violență este cea verbală (33%) și emoțională (30%); în opinia părinților cea mai frecventă este violența morală (34%) urmată de violența fizică (26%).

Fig. 2. Cele mai frecvente forme de violență în școală

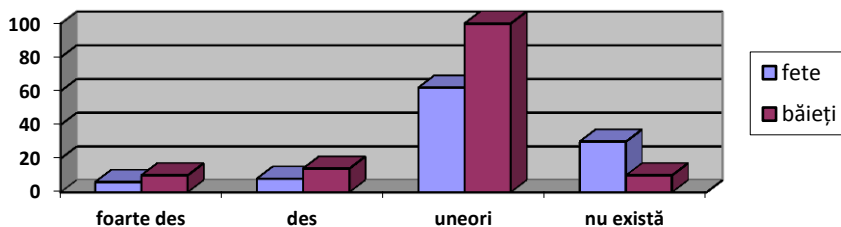
În alt studiu experimental am studiat fenomenul violenței în funcție de variabila loc de trai, gen, vârstă. Vom prezenta succint unele rezultate.

Fig. 3. Manifestarea violenței la preadolescenți în dependență de locul de trai.

Datele cantitative obținute ne indică că 16 preadolescenți (6,67%) - 6 mediu urban și 10 mediu rural consideră că violența este prezentă frecvent în școală; 22 de preadolescenți (9,17%) - 18 mediu urban și 4 mediu rural (diferențe statistic semnificative, testul U Mann-Whetney, $p > 0,01$) au optat pentru varianta că violența este des întâlnită în școală. 38 de elevi (15,84%) - 24 din mediu urban și 14 din mediu rural (diferențe statistic semnificative, testul U Mann-Whetney, $p > 0,05$) optează pentru prezența frecventă în școală a violenței. Numai 40 (16,67%) - 18 mediu urban și 22 mediu rural de preadolescenți au insistat asupra faptului că violență în școală nu există. Prezența acestui fenomen cu opțiunea „uneori” este indicată de 162 de preadolescenți (67,5%) - 76 din mediu urban și 86 din mediu rural. Prelucrarea statistică a datelor cantitative ne permit să vorbim despre prezența unor diferențe statistic semnificative între preadolescenții din mediu urban și rural numai la o singură variantă de răspuns: opțiunea „des” (mai mari pentru preadolescenții din mediu urban).

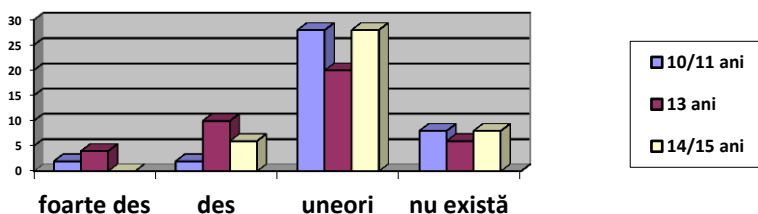

Fig.4. Repartizarea răspunsurilor - variabila gen.

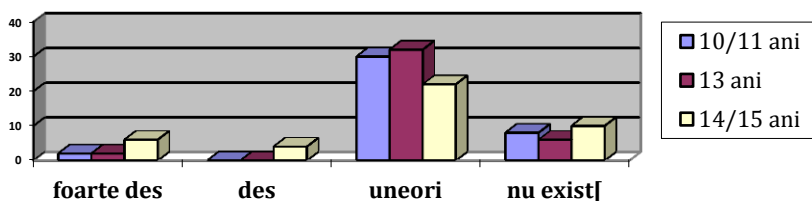
Datele prezentate ne permit să constatăm că pentru răspunsul „foarte des” au optat 6 fete și 10 băieți din numărul total de preadolescenți; răspunsul „des” a fost ales de 8 fete și 14 băieți (diferențe statistic semnificative, testul U Mann-Whetney, $p > 0,05$). Cele mai mari diferențe au fost constatate la răspunsul „uneori”: fete 62 și băieți 100 cazuri (diferențe statistic semnificative la $p > 0,01$) și răspunsul „nu există”: fete 30 și băieți 10 cazuri (diferențe statistic semnificative la $p > 0,01$). Datele prezentate ne permit să concluzionăm că băieții mai frecvent vorbesc despre prezența fenomenului violenței în școală în comparație cu fetele.

Prezentăm rezultatele experimentale în dependență de variabila vârstă.

Fig.5. Rezultatele preadolescenților din mediul urban în dependență de vârstă

Numai 6 preadolescenți (2 de 10/12 ani și 4 de 13 ani) din mediul urban au indicat la prezența foarte frecventă a violenței în școală; 18 preadolescenți (2 de 10/12 ani, 10 de 13 ani și 6 de 14/15 ani) au indicat la prezența frecventă a violenței. Cei mai mulți preadolescenți – 76 din mediul urban au optat pentru răspunsul „uneori” (28 de 10/12 ani, 20 de 13 ani și 28 de 14/15 ani). Analizând aceste rezultate putem menționa faptul că preadolescenții de 13 ani din mediul urban sunt cei care cel mai des indică la prezența foarte frecventă și frecventă a violenței în școală – 14 copii. 6 preadolescenți de 14/15 ani și 4 de 10/12 ani au optat pentru aceste variante de răspuns. Diferențe statistice semnificative au fost constatate între preadolescenții de 13 ani și cei de 10/12 ani și cei de 13 ani și 14/15 ani (testul U Mann – Whetney, $p > 0,01$).

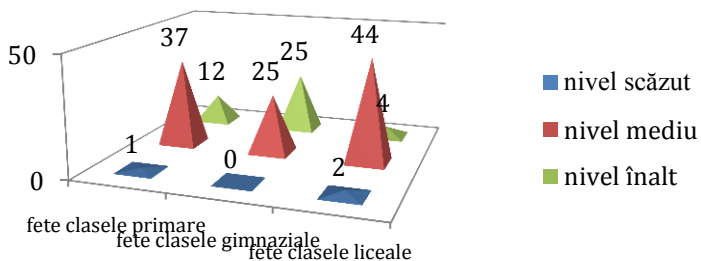
Fig.6. Rezultatele preadolescenților din mediul rural în dependență de vârstă

Numai 8 preadolescenți (2 de 10/12 ani, 2 de 13 ani și 6 de 14/15 ani) din mediul rural au indicat la prezența foarte frecventă a violenței în școală; 4 preadolescenți de 14/15 ani au indicat la prezența frecventă a violenței. Cei mai mulți preadolescenți – 84 din mediul rural au optat pentru răspunsul „uneori” (30 de 10/12 ani, 32 de 13 ani și 22 de 14/15 ani). Analizând aceste rezultate putem menționa faptul că preadolescenții de 14/15 ani din mediul rural sunt cei care cel mai des indică la prezența foarte frecventă și frecventă a violenței în școală – 10 copii. Diferențe statistice semnificative au fost constatate între preadolescenții de 14/15

ani și cei de 10/12 ani și copiii de 14/15 ani și de 13 ani (testul U Mann – Whetney, $p > 0,01$).

În concluzie vom menționa faptul că în acest studiu au fost stabilite diferențe statistic semnificative în manifestarea violenței, tipul violenței în dependență de gen, locul de trai și vârstă.

Un alt studiu experimental a fost realizat pe 300 de elevi ai claselor a III – a XII (100 elevi din clasele primare, 100 elevi - treapta gimnazială și 100 – treapta liceală). Un singur exemplu din rezultatele obținute este prezentat în figura ce urmează:

Fig. 7. Frecvența răspunsurilor fetelor la întrebările testului Bassa Darck

Prelucrarea statistică a datelor obținute de către elevi a pus în evidență următoarele:

1). Pentru elevii din clasele primare și gimnaziale au fost stabilite diferențe statistic semnificative la următoarele variabile:

- Agresiune fizică - mai frecvent recurg la agresiune fizică elevii claselor gimnaziale (valoarea medie este = 4,53), decât cei din clasele primare (valoarea medie este = 3,61), diferențe statistic semnificative ($U = 3493$ la $p = 0,001$);
- Neîncredere - mai puțin încrezuți sunt elevii claselor gimnaziale (valoarea medie este = 7,23), decât elevii claselor primare (valoarea medie este = 5,25), ($U = 2133$ la $p = 0,001$);
- Agresiune verbală - elevii claselor gimnaziale au o agresiune verbală mai înaltă (valoarea medie este = 6,68), decât cei din

clasele primare (valoarea medie este = 5,49), ($U= 3474$ la $p= 0,001$);

- Sentimentul vinovăției - subiecții din clasele gimnaziale au sentimentul vinovăției mai înalt (valoarea medie este = 7,07), în comparație cu cei din clasele primare (valoarea medie este = 6,08), ($U= 3588$ la $p= 0,001$);
- Ostilitate - elevii din clasele gimnaziale sunt mai ostili (valoarea medie este = 10,88) iar cei din clasele primare sunt mai puțin ostili (valoarea medie este = 9,25), ($U= 3337$ la $p= 0,001$);
- Agresivitate - participanții ce fac parte din clasele gimnaziale sunt mai agresivi (valoarea medie este = 16,17), decât cei din clasele primare (valoarea medie este = 13,79), ($U= 3421$ la $p= 0,001$).

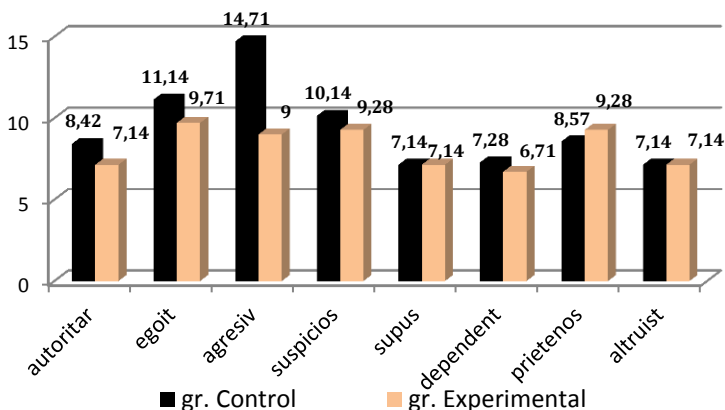
2). Comparând datele elevilor claselor primare și liceale am obținut următoarele diferențe semnificative la următoarele variabile:

- Agresivitate fizică - elevii din clasele liceale folosesc mai des agresivitatea fizică (valoarea medie este = 4,42), decât elevii claselor primare (valoarea medie este = 3,61), ($U= 4026$ la $p= 0,01$);
- Agresivitate indirectă - subiecții claselor liceale folosesc mai des agresivitatea indirectă (valoarea medie este = 4,80), în comparație cu elevii claselor primare (valoarea medie este = 4,30), ($U= 4125$ la $p= 0,03$);
- Neîncredere - elevii claselor liceale de obicei au mai puțină încredere în alte persoane (valoarea medie este = 7,65), ca elevii claselor primare (valoarea medie este = 5,25), ($U= 1934$ la $p= 0,001$);
- Agresivitate verbală - elevii din clasele liceale denotă un grad mai înalt la agresivitatea verbală (valoarea medie este = 6,68), decât elevii claselor primare (valoarea medie este = 5,49), ($U= 2407$ la $p= 0,00$);
- Ostilitate - subiecții claselor liceale sunt mai ostili (valoarea medie este = 15,54) decât cei din clasele primare (valoarea medie este = 9,25). ($U= 1702$ la $p= 0,001$);

- Agresivitate - elevii claselor primare sunt mai agresivi (valoarea medie este = 13,79), decât elevii claselor liceale (valoarea medie este = 12,71), ($U= 3813$ la $p = 0,004$).
- 3). Pentru elevii din clasele liceale și cele gimnaziale au fost stabilite diferențe statistic semnificative la următoarele variabile:
- Agresiune verbală - elevii claselor liceale sunt mai agresivi verbal (valoarea medie este = 7,63), decât elevii claselor gimnaziale (valoarea medie este = 6,68), ($U= 3764$ la $p= 0,002$);
  - Sentimentul vinovăției - subiecții claselor gimnaziale au un sentiment al vinovăției mai înalt (valoarea medie este = 7,07), ca elevii claselor liceale (valoarea medie este = 6,41), ($U= 3854$ la $p= 0,005$);
  - Ostilitate - elevii claselor liceale sunt mai ostili (valoarea medie este = 15,54), decât elevii claselor gimnaziale (valoarea medie este = 10,88), ($U= 2438$ la $p = 0,001$);
  - Agresivitate - deci elevii claselor gimnaziale sunt mai agresivi (valoarea medie este = 16,17), decât elevii claselor liceale (valoarea medie este = 12,71), ($U= 2500$ la $p = 0,001$).
- 4). Diferențe statistic semnificative au fost constatate la variabila gen pe clase:
- Agresivitate indirectă - fetele sunt mai agresive indirect (valoarea medie este = 4,78), decât băieții (valoarea medie este = 4,33), ($U= 9391$ la $p= 0,012$);
  - Agresiune verbală - fetele sunt mai agresive verbal (valoarea medie este = 7,00), decât băieții (valoarea medie este = 6,19), ($U= 9096$ la $p= 0,004$);
  - Sentimentul vinovăției - fetele au un sentiment al vinovăției mai dezvoltat (valoarea medie este = 6,77), decât băieții (valoarea medie este = 6,26), ($U = 9692$ la $p= 0,036$);
  - Agresivitate - fetele sunt mai agresive (valoarea medie este = 14,84), decât băieții (valoarea medie este = 13,60), ($U= 9382$ la $p= 0,013$).

Datele obținute în experimentele de constatare selectiv prezentate în acest articol ne-au motivat să organizăm și să realizăm experimente formative în vederea încercării de a găsi soluții potrivite pentru a diminua nivelul violenței copiilor.

În experimentul de control au fost retestați preadolescenții din grupul experimental și de control. Prezentăm un exemplu a rezultatelor obținute de preadolescenți în experimentul de control.

Fig. 8. Valorile medii pentru grupul experimental și grupul de control în experimentul de control

Compararea rezultatelor obținute de subiecții din grupul experimental și de control în cadrul experimentului de control ne permit să vorbim despre diferențe statistice semnificative la variabila „agresivitate”, „egoist”, „autoritar”, „supus” (testul U Mann-Wetney, $p=0,01$). Rezultatele preadolescenților din grupul experimental sunt mai mici în comparație cu valorile obținute de subiecții din grupul de control. Datele experimentale obținute, compararea și prelucrarea statistică ne-au permis să concluzionăm, că în situații experimentale organizate în mod special este posibil de diminuat gradul de violență a copiilor de vârstă preadolescentă.

Bibliografie:

1. Albu E. 2002. Manifestări tipice ale devierilor de comportament la elevii preadolescenți. Prevenire și terapie. București: Aramis Print SRL. 128 p.
2. Banciu D., Rădulescu S., Voicu M. 1985. Introducere în sociologia devianței, București: Științifică și Enciclopedică.
3. Blaya C., Debarbieux E. 2000. „La construction sociale de la violence en milieu scolaire”, în Baudry, P.; Blaya, C. .Souffrances et violences à l’adolescence. Qu’en penser, que faire?; Paris: E.S.F.
4. Debarbieux E. 1996. La violence en milieu scolaire , vol I, ESF, Paris: Debesse M.
5. Preda V. 1981. Delincvența juvenilă. O abordare multidisciplinară, Presa Universitară Clujeană, Cluj – Napoca.
6. Radulescu S. Banciu D., 1990. Introducere în sociologia delincvenței juvenile. Adolescența între normalitate și devianță, București: Medicală.
7. Racu, Ig., Racu, Iu. Psihologia dezvoltării. Chișinău, 2013.
8. Racu Ig. Psihodiagnoza. Statistica psihologică. Chișinău, 2017.
9. Sălăvăstru D. 2003. Violența în mediul școlar, în Ferreol,G., Neculau, A.(coord), Violența în mediul școlar. Iași: Polirom.
10. Выготский Л. 1982. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 2 Проблемы общей психологии // Под. ред. В. Давыдова, Москва: «Педагогика». 504 с.;
11. Выготский Л. 1983. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 3 Проблемы развития психики // Под. ред. А. Матюшкина, Москва: «Педагогика». 368 с.;
12. Выготский Л. 1984. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 4 Детская психология // Под. ред. Д. Элькониной, Москва: «Педагогика». 32 с.;

